

UDK:908

Odiljon NIZOMIDDINOV,
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail:nursux.111@mail.ru

NamDU dotsenti, PhD T.Sharifxo'jayevich taqrizi asosida

1920-1930 YILLARDAGI FARG'ONA VODIYISI VOQEALARI: OCHARCHILIK VA IJTIMOYIY-MADANIY O'ZGARISHLAR

Аннотация

1920-1930 yillarda Farg'ona vodiysida yuz bergan ocharchilik va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar keng ko'lamli siyosiy va iqtisodiy holatlarning natijasi edi. Ushbu maqola ocharchilikning sabablari va oqibatlarini o'rganib, uning jamiyatga va madaniy hayotga ta'sirini tahlil qiladi. Sovet islohotlari, jumladan, kollektivlashtirish siyosati, davlatning oziq-ovqat resurslarini markazlashtirilgan boshqaruvi va bu jarayonning mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotga bo'lgan ta'siri o'rganilgan. Ocharchilikning xalq turmush tarziga ta'siri, mahalliy aholi hayoti va urf-odatlarini hamda davlatning bu boradagi siyosiy qarorlari tahlil qilingan. Arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida ocharchilikning Farg'ona vodiysidagi iqtisodiy inqirozni kuchaytirishi, ommaviy noroziliklar va mahalliy ijtimoiy madaniyatga ko'rsatgan ta'siri haqida xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, ocharchilik, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar, kollektivlashtirish, agrar islohotlar, oziq-ovqat monopoliyasi, repressiv siyosat, iqtisodiy qashshoqlik, oziq-ovqat diktaturasi, g'alla resurslari, sinfий payok.

СОБЫТИЯ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В 1920-1930х ГОДАХ: ГОЛОД И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ

Аннотация

В 1920–1930-е годы голод и социально-культурные изменения в Ферганской долине стали результатом масштабных политических и экономических преобразований. В данной статье изучены причины и последствия голода, а также его влияние на общественную и культурную жизнь. Рассмотрены советские реформы, в частности политика коллективизации, централизация управления продовольственными ресурсами государством и их воздействие на социально-экономическую жизнь региона. Проанализировано влияние голода на образ жизни населения, местные традиции и обычаи, а также государственные политические решения в этом направлении. На основе архивных документов и научной литературы сделаны выводы о том, что голод усилил экономический кризис в Ферганской долине, вызвал массовое недовольство и оказал влияние на местную социальную культуру.

Ключевые слова: Ферганская долина, голод, социально-культурные изменения, коллективизация, аграрные реформы, продовольственная монополия, репрессивная политика, экономическая бедность, продовольственная диктатура, ресурсы зерна, классовые пайки.

EVENTS IN THE FERGANA VALLEY IN THE 1920s AND 1930s: FAMINE AND SOCIAL-CULTURAL CHANGES

Annotation

In the 1920s and 1930s, the famine and socio-cultural changes in the Fergana Valley were the result of large-scale political and economic transformations. This article examines the causes and consequences of the famine and its impact on society and cultural life. The Soviet reforms, including collectivization policies, state centralization of food resources, and their effects on the socio-economic life of the region, are explored. The famine's influence on people's way of life, local customs, and the government's political decisions in this regard are thoroughly analyzed. Based on archival documents and academic literature, conclusions are drawn about how the famine exacerbated the economic crisis in the Fergana Valley, sparked widespread discontent, and influenced the local social culture.

Key words: Fergana Valley, famine, socio-cultural changes, collectivization, agrarian reforms, food monopoly, repressive policies, economic poverty, food dictatorship, grain resources, class rations, social crisis.

Kirish. 1920 – 1930 yillarda Farg'ona vodiysi nafaqat siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlarning markazi, balki ijtimoiy fojealar, jumladan, ocharchilik bilan ham yuzma-yuz kelgan hudud edi. Bu davr butun O'rta Osiyo bo'ylab boshlangan sovet islohotlari va kollektivlashtirish siyosatining natijasi sifatida tan olinadi. Ayni vaqtda, Farg'ona vodiysining agrar xususiyatlari va aholining iqtisodiy hayoti ham sezilarli darajada o'zgarib, ijtimoiy madaniy jarayonlarga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, mintaqadagi ocharchilik holati o'sha davrning murakkabligini yana bir bor tasdiqlaydi. Ocharchilik

Farg'ona vodiysida 1920-yillarning oxiri va 1930-yillarning boshlarida keng tarqalgan muammo bo'lib, bu holatning kelib chiqishiga bir qancha omillar sabab bo'lgan. Kollektivlashtirish siyosati, iqlim sharoitlari va don mahsulotlarining markaziy hokimiyat tomonidan eksport qilinishi hududda oziq-ovqat tanqisligiga olib keldi. Bu ocharchilik butun O'rta Osiyo va Farg'ona vodiysi iqtisodiyoti va jamiyatida halokatli oqibatlariga sabab bo'ldi, bu esa o'z navbatida aholini qashshoqlik va ochlikka duchor qildi. Aholining aksariyati qishloq xo'jaligiga qaram bo'lganligi sababli, davlatning

majburiy choralariga qarshi chiqish harakatlari va ommaviy qochishlar sodir bo'ldi.

Biroq, mazkur davrdagi ocharchilik nafaqat iqtisodiy omillar bilan cheklanib qolmay, balki xalqning ijtimoiy va madaniy hayotiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Oziq-ovqat taqchilligi va unga qarshi davlat siyosati xalqning ma'naviy dunyosini, an'anaviy qadriyatlarini va urf-odatlarini o'zgartirdi. Ko'p oilalar ocharchilik sababli o'z yurtlarini tark etib, boshqa hududlarga ko'chib ketishga majbur bo'lgan, bu esa mahalliy madaniyatning parchalanishiga olib kelgan.

Ushbu maqola Farg'ona vodiysida yuz bergan ocharchilikning sabablari, oqibatlarini va uning xalq hayotidagi roli tarixiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarini yoritish orqali chuqurroq o'rganishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1920–1930 yillarda Farg'ona vodiysidagi ocharchilik masalasi Sovet tarixchilarining asarlarida ko'p bora tahlil qilingan. Sovet tadqiqotlarining ko'pchiligi, odatda, bu davrni siyosiy islohotlarning yutuqlari orqali tasvirlashga intiladi, biroq ocharchilik kabi murakkab ijtimoiy hodisalar ko'pincha nazardan chetda qolgan. Xorijiy mualliflar bu davrdagi ocharchilikni ko'proq tanqidiy yondashuv bilan o'rgangan. Xususan, taniqli amerikalik olim professor Adib Xolid o'zining "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia" asarida 1920–1930-yillarda Farg'ona vodiysida yuz bergan madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarga urg'u beradi. Muallif ko'proq ijtimoiy va madaniy jarayonlarni tahlil ostiga olgan bo'lsa-da, lekin ocharchilikni ijtimoiy omillar bilan bog'lashga harakat qilgan.

Indiana universitetining Markaziy Yevroasiyo tadqiqotlari bo'yicha dotsenti Marianna Kamp o'z ilmiy ishida O'zbekistonda 1930-yillarda ocharchilik avj olganligini qayd etib o'tadi. Lekin kolxozchilar och qolmaganligini alohida ta'kidlaydi. U tadqiqotida o'ziga to'q odamlar ochlarga ko'p yordam berganligi haqidagi fikrlarni bergan [1]. Olima o'z tadqiqot ishlarini 1991-yildan beri olib borib O'zbekiston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Tojikistonda ko'p marotaba sayohatda bo'lgan. U o'zbek tilini bilishi tufayli og'zaki tarixni o'rganish maqsadida intervyular olib boradi, rus tilini esa boshqa tadqiqotlar uchun qo'llaydi. Natijada ushbu tadqiqot boshqalaridan ko'ra, o'ziga xos yondashuvlar va tadqiqot uslublari bilan farqlanib turadi. Xususan, uning "Ochlik va kartoshka" maqolasi va "O'zbekistonda 1933-yil ochlik va tovar yo'llarini o'zgartirish" nomli tadqiqot ishlari ham bunga misol bo'la oladi. Muallif ushbu tadqiqotida og'zaki tarix, statistik tahlillar, tanqidiy va qiyosiy tahlil tadqiqot usullari yordamida ana shu 1930-yillardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar guvohi bo'lgan odamlarning og'zaki ma'lumotlari asosida statistik va arxiv materiallarini qiyosiy va tanqidiy tahlil etgan. Tadqiqot bir qancha yirik olimlar bilan hamkorlikda Namangan, Farg'ona, Toshkent, Navoiy, Buxoro, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlarida olib borilgan.

Mahalliy tadqiqotchilar ham Farg'ona vodiysidagi ocharchilikni turli yondashuvlar orqali o'rganganlar. Ularning asarlari tarixiy voqealarning mahalliy aholiga ta'sirini yoritishda muhim manba hisoblanadi.

1920–1930 yillarda Turkiston ASSRdagi eng muhim masalalardan biri, bu - oziq-ovqat muammosi edi. Bu davrda bolsheviklar tomonidan mahalliy aholi qo'lidagi g'alla va oziq-ovqat mahsulotlarini tortib olish uchun qat'iy chora-tadbirlar belgilana boshlandi. Amalga oshiriladigan chora-tadbirlarga rasmiy rus berish va o'z huquqlarini muhafaza qilish maqsadida Sovet hukumati tomonidan 1918 yil yanvarda Turkiston XKS huzurida Oziq-ovqat bo'limi ochildi [2].

1918-yil 9-mayda RSFSRda oziq-ovqat diktaturasi joriy qilindi [3]. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan Turkistonda ham oziq-ovqat direktoriyasi o'rnatildi. Lekin direktoriya faoliyatida ko'plab xatolar kuzatildi. Xususan, faqat rus aholisi oziq-ovqat bilan ta'minlandi. Hokimiyatdan chetlatilgan mahalliy musulmon aholisi nonsiz qoldirildi. Bu ocharchilik 1921-yildan so'ng avjiga chiqdi.

1921-yilda nashr qilingan "Военная мысль" jurnalining 2 sonida "Darvish" taxallusi ostida Nazir To'raqulovning "Farg'ona muammosi" ("Ферганская проблема") nomli maqolasidagi berilgan fikrlar ushbu holatni tasdiqlaydi [4]. Muallif ushbu maqolada Farg'ona vodiysidagi murakkab vaziyatni tahlil qilib, sovet organlarining oziq-ovqat siyosatidagi jiddiy xatolarini yoritgan. Shuningdek, u mazkur siyosatning mahalliy aholi hayotiga qanday og'ir ta'sir ko'rsatganini ilmiy asoslar bilan ko'rsatib, hududdagi iqtisodiy qiyinchiliklar va ijtimoiy muammolarni ochib bergan. Sovet rejimining noto'g'ri boshqaruv natijasida yuzaga kelgan ayanchli ahvol va bu jarayonlarning mahalliy jamiyatga uzoq muddatli salbiy ta'siri haqida fikr bildirgan.

Davriy matbuot sahifalarida ham bu holatlar haqida ko'plab maqolalar topish mumkin. Masalan, "Turkiston" gazetasi sahifalarida 1922-1923 yillarda Farg'ona viloyatidagi umumiy ahvol to'g'risida muhim ma'lumotlar keltirilib, unda viloyatning aksariyat aholisi 1920-1922 yillarda yuqumli kasalliklar (tif, istma, bezgak)dan o'lib ketgan [5]. Shuni ham ta'kidlash joizki, yerli xalq o'lib turib ham hech kimga aytmaganini (har bir falokatni taqdiridan ko'rish) ham ta'kidlab o'tish lozim. Qish yaqinlashib, sovuq tushishi bilan qarovsiz bolalar ocharchilikdan o'la boshlaganligi Farg'ona xalqi uchun yana bir katta musibat edi.

U.Mansurov o'zining "Farg'ona vodiysi shaharlari tarixi(1917-1924 yillar)" nomli monografiyasida 1921-yil 26-iyulda Farg'ona viloyatida Krivoruchkin rahbarligida "Ochlarga yordam berish komissiyasi" [6] faoliyat boshlangiligi va komissiya o'z faoliyati davomida ochlarga yordam berish maqsadida spektakllar va xayriya ishlarini amalga oshirib undan tushgan pullarga oziq-ovqat sotib olganliklari haqida to'xtalib o'tadi. Monografiyada keltirilgan ma'lumotlarni arxiv manbalari asosida to'ldiradigan bo'lsak, 1922 yil 1 yanvarda Turkistonda "Ochlik solig'i" joriy qilindi [7]. Ko'p vaqt o'tmasdan ocharchilikning eng yirik nuqtasi bo'lgan Farg'onada ham qo'shimcha soliqlar joriy etildi. Xususan, Turkrespublikasi Xalq Komissarlari Sovetining 1922 yil 9 yanvardagi 4 sonli qaroriga muvofiq Farg'ona viloyati inqilobiy qo'mitasi mahalliy transport boshqarmasiga, davlatga ochlikdan qutqarish ishlarida yordam berish maqsadida turli to'lovlarga "Ochlik solig'i" deb nomlangan bir qator qo'shimchalar joriy etildi. Masalan mahalliy transport tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar uchun mahalliy transport bo'limlari muassasalar va shaxslarga ko'rsatilgan xizmatlar uchun hisob-fakturalarni taqdim etishda ularga 10% "Ochlik solig'i"ni hisoblash va bu pullar yig'ilgan paytda ularni Ochlikdan Qutqarish Bosh Komissiyasining jamg'armasi moliyachilariga topshirish kerakligi ta'kidlandi. Shuningdek barcha muassasalar va shaxslar mahalliy transport xizmatlaridan foydalanganda ko'rsatilgan soliqni bahonasiz to'lashlari shartligi, barcha muassasalar, tashkilotlar, mansabdor va xususiy shaxslar bu majburiy qarorni qat'iy bajarishlari va "Ochlik solig'i"ni to'lashdan qochishga yo'l qo'ymasliklari kerak. Taftish organlari esa uning bajarilishini qat'iy kuzatib borishlari va buzilishida aybdor bo'lganlarni javobgarlikka tortishlari shart [8] deb ta'kidlandi.

Afsuski, bu soliq qishloq va shaharlardagi qashshoqlashib qolgan aholining moddiy ahvolini hisobga

olmasdan turib joriy etilgan edi. Natijada ochlik balosi xalq ommasining kulfatlarini yanada oshirdi. Farg'ona viloyat davlat arxivi 121-fondiga oid yig'ma jildlar o'rganilganda 1924-yilda ham Farg'ona vodiysi shahar va qishloqlarida ochlikdan aziyat chekayotgan odamlar haqida ko'plab ma'lumotlarni uchratish mumkin. Shuningdek, arxivning 435-fondida saqlanayotgan bu davrga oid hujjatlar, ocharchilikning sabablarini yanada chuqurroq o'rganish, hukumatning olib borgan siyosati va aholi hayotiga ta'siri haqidagi ilmiy tahlillarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Bu holatning chuqurroq tahlili shuni ko'rsatadiki, ocharchilik faqat tabiiy ofatlar emas, balki siyosiy va iqtisodiy omillar majmuasi tufayli ham yuzaga kelgan. Shu sababli, bu davrni o'rganish ilmiy ahamiyatga ega va turli xil arxiv materiallari asosida yanada kengroq tadqiqotlar olib borilishi zarur.

Farg'onadagi 1933 - yildagi ocharchilik o'z davrida o'ta og'ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni keltirib chiqardi. Bu davr xotiralarida yerda o'sayotgan o't-maysalar hali to'liq pishmasdan yig'ib olingan va oziq-ovqat sifatida iste'mol qilinganligi qayd etilgan. Respondent Ahmadjon Mamatqulovning eslashicha, ocharchilik o'z darajasida shu qadar kuchli bo'lganki, u "massaviy o'lim" deb atalgan. Ko'plab ota-onalar og'ir iqtisodiy holat sababli o'z farzandlarini boqish imkoniyatidan mahrum bo'lgan va natijada bolalarini davlat tomonidan ochilgan "Och bolalar uylari"ga topshirishga majbur bo'lganlar. Bu holat milliy miqyosda og'ir iqtisodiy va ijtimoiy inqirozni ko'rsatadi [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy va ijtimoiy jihatdan olib qaralganda, ushbu ocharchilik mamlakatda o'z davrining agrar iqtisodiyoti va siyosiy o'zgarishlari ta'sirida yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Ota-onalarning o'z farzandlarini yetarli darajada boqolmasligi hamda bolalarni maxsus muassasalarga topshirishga majbur bo'lishi nafaqat oilalarning iqtisodiy holatining yomonlashuvi, balki o'sha davrdagi davlat siyosatining ham natijasi sifatida ko'rish mumkin.

Tahlil va natijalar. 1920 – 1930-yillarda Farg'ona vodiysida sodir bo'lgan ocharchilik va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy islohotlar natijasi sifatida shakllandi. O'rta Osiyodagi kollektivlashtirish jarayonlari va agrar siyosatning o'zgarishi ushbu voqealarning asosiy sabablaridan biri bo'lib, ushbu davrni iqtisodiy qashshoqlik, oziq-ovqat taqchilligi va ijtimoiy inqiroz bilan bog'lash mumkin. Tadqiqot davomida ocharchilikni keltirib chiqargan asosiy omillar, uning oqibatlari va bu holatning jamiyat hayotiga ta'siri tahlil qilindi.

Yuqorida to'xtalib o'tganimizdek mamlakatda oziq-ovqat diktaturasi joriy etilgandan so'ng, sovet hukumati va bolsheviklar tomonidan "G'alla monopoliyasi to'g'risida", va "Sinfy non payogi to'g'risida" dekretlar ham qabul qilindi [10]. Ushbu dekretlar Sovet hokimiyatining agrar siyosatini mustahkamlash va mamlakatda oziq-ovqat taqchilligini hal qilish uchun qabul qilingan deb baholangan bo'lsa-da, aslida don va g'alla resurslarining davlat tomonidan markazlashgan boshqaruvini joriy etishga maqsad qilgan edi. Shu bois bir qancha ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini keltirib chiqardi. Turkiston o'lka musulmonlar byurosi raisi T.Risqulov ham bu siyosat to'g'ri emasligi va g'allani aholidan erkin narxda sotib olinishi kerakligini aytib o'tgan edi [11]. Shuningdek, mahsulotlarni davlatga sotib berilishi majburiy qilib qo'yildi

davlat belgilagan narxlar juda past edi. Dehqonlar o'z mehnatlarining haqini ololmay, iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolda tushib qolishdi. Bu, o'z navbatida, aholining ko'proq qashshoqlashuviga olib keldi. Bundan tashqari dekret aholini turli ijtimoiy guruhlariga ajratib, ularning sinfiy mansubligiga qarab oziq-ovqat taqsimlash tizimini yo'lga qo'ydi. Bu tizim sinflar o'rtasidagi farqlarni yanada kuchaytirdi, chunki oziq-ovqat payoklari to'g'ridan-to'g'ri insonlarning sinfiy mansubligiga bog'liq edi.

Professor Q.Rajabov o'zining "O'zbekiston tarixi(1917 - 1991 yillar)" asarining birinchi bo'limida Farg'ona viloyatidagi ocharchilikni tavsiflar ekan "1921-1923 yillarda Farg'ona vodiysida ocharchilik avjiga chiqdi. Ochlik oqibatida ko'pchilik bolalar qirilib ketdi. Qishloqlar va shahar ko'chalari har kuni ochlikdan o'lgan o'nlab va yuzlab odamlarning murdalariga to'lib ketgan bo'lib, bu holat daxshatli manzara hosil qilgan" [12] deb yozadi. Ocharchilikdan aziyat chekkan aholi turli xil o't-o'lanlar, o'simliklarning ildizlari bilan kun kechirishga majbur bo'lgan. Buning oqibatida xalq orasida sil, vabo, ichterlama kabi kasalliklar tarqalgan va aholining ko'p qismi qirilib ketgan. Ana shunday og'ir vaziyatlarda Farg'ona viloyatida ochilgan bolalar uylaridan tashqari masjidlar oldida an'anaga ko'ra mahalliy boylar navbatma-navbat o'z hisoblaridan doshqozonlarda ovqat pishirib ochlarga tarqatganligi alohida diqqatni tortadi.

"Turkiston" gazetasi 1923 yil 10 sonida yozilishicha, 1922-yildan boshlab Farg'ona viloyati Ocharchilikka qarshi kurash komissiyasi (OQKK) tomonidan ochlikdan aziyat chekayotgan aholi uchun cheklangan miqdorda yordam ko'rsatish ishlari amalga oshirildi. Och bolalar uchun maxsus internatlar tashkil etilib, birinchi navbatda yosh bolalar ushbu internatlarga jalb qilindi. Farg'ona viloyat Sanitariya vrachi Bogomolova Qo'qon shahridagi internatlar ish faoliyati to'g'risidagi ma'ruzasida 1926 yilga kelib Qo'qon shahrida 6 ta internat mavjud ekanligi haqida aytib o'tadi[13]. Biroq, sovet hukumati viloyatdagi ochlikni bartaraf etish, qishloq xo'jaligini tiklash, suv inshootlarini ta'mirlash, dehqonlarga urug'lik va ish hayvonlari bilan ta'minlash bo'yicha yetarli miqdorda mablag' ajrata olmadi. Shuning uchun, hukumat iqtisodiy muammolarni yengillashtirish maqsadida, mayda "Qarz jamiyatlarini"ni tashkil etish va kooperativlarni yaratish orqali yordam ko'rsatishga harakat qildi. Bundan tashqari, ota-onasiz bolalar va qarovsiz yetimlarga yordam ko'rsatish uchun "Farg'ona Hilol-Oxmar" (Farg'ona Qizil Yarim oy) jamiyatlarini tashkil etildi.

Xulosa va takliflar. Sovet hokimiyati mavjud muammolarni hal qilishda zarur bo'lgan mablag'ni asosan ichki imkoniyatlarni ishga solish orqali amalga oshirdi. Turkiston hukumati Farg'ona viloyatidagi ocharchilik va oziq-ovqat tanqisligini kamaytirish maqsadida, Markaziy hududlardan yordam kutmasdan, Samarqand va Turkmaniston hududlarini Farg'ona viloyatiga yordam ko'rsatish vazifasini yukladi. Shuningdek, Farg'ona viloyatining katta qismi o'zini ochlikdan saqlash, boshqalarni boqish yoki iste'mol uchun non ishlab chiqarish bilan birga paxta ekishga majbur bo'ldi.

Sovet hukumatining "sa'yi-harakati" bilan Farg'ona viloyatiga ko'rsatilgan yordam asosan ichki imkoniyatlar hisobiga amalga oshirildi. Shu sababli, tabiati boy va mehnatkash aholi bilan tanilgan Farg'ona xalqining 1917-1923 yillar davomida og'ir ahvolda duchor bo'lishi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. Kamp, Marianne. "Hunger and Potatoes: The 1933 Famine in Uzbekistan and Changing Foodways." *Kritika*, vol. 20, no. 2, spring 2019, pp. 237.

2. GaleAcademic OneFile, link.gale.com/apps/doc/A589512586/AONE?uanon~2a85cbb&sid=googleScholar&xid=934e8974. Accessed 21 Sept.2022.
3. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстанею- Ташкент: “Фан”, 1967. – С. 569
4. O‘zbekiston MDA, 25-fond, 1-go‘ухат, 6-ish, 273-varaq
5. Дервиш. Ферганская проблема // «Военная мысль». Книга. - № 2. — Ташкент, 1921. — С. 108 – 118
6. Туркистон. 1923 10 февраль.
7. Расулов А. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар... - Б. 94.
8. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар). Маъсул муҳаррир Д.Алимова. - Тошкент. Шарқ, 2000.- Б . 246.
9. ФВДА. 435-фонд. 1-рўйхат. 3-йиғма жилд. 26-27 varaқлар
10. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati, Farg‘ona shahri, Oqariq mahallasi, 2024
11. Ўзбекистон МДА. 17-фонд. 1-рўйхат. 10-йиғма жилд. 136-варақ
12. Ўзбекистон МДА. 17-фонд. 1-рўйхат. 10-йиғма жилд. 136-варақ
13. Ўзбекистон МДА. 17-фонд. 1-рўйхат. 947-йиғма жилд. 201-варақ
14. ФВДА. 436-фонд. 1-рўйхат. 4-йиғма жилд. 35-варақ